

A MŰFAJ ÉS TÉMA SZEREPE CSOKONAI SZÓLÁS- ÉS KÖZMONDÁSHASZNÁLATÁBAN

Írta: ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA

*„Stylusomat szándékoztam cé-
lomhoz, a dologhoz és a személyek-
hez alkalmaztatni.”*

*(Csokonai:
Dorottya-Előljáróbeszéd
I. 549. [1])**

Az író, a költő az élet különböző jelenségeit ábrázolja, s ehhez igyekszik választani megfelelő nyelvi formát. Sokan (pl. Pázmány, Mikes, Faludi, Arany János, Mikszáth stb.) felhasználják a nyelvjárásokból vett fraezológiai egységeket is.

A mérték különböző, van, aki bőven ontja a szólásokat, közmondásokat, más mértéktartóbban bánik velük. Közrejátszhat a kor divatja, a költő egyéni ízlése, de kétségtelen, hogy a téma és műfaj is. Előfordul, hogy az író, költő szándékosan kerüli a fraezológiai egységeket, stílusához méltatlannak, póriasnak, közönségesnek tartja. Csokonai és kortársai Kazinczy, Kölcsey szemléletesen példázzák a fenti megállapítást, — míg az előbbi kora beszélt nyelvét igyekezett irodalmi rangra emelni, addig az utóbbiak egy választékosabb, fennköltebb költői nyelv megteremtésén fáradoztak. A kortársak nem fogadták maradéktalan lelkesedéssel, hogy Csokonai a népnyelv felé fordult. „A költői nyelv szókincséről éppen Csokonai korában — s nem kis mértékben éppen az ő verseivel kapcsolatban — mindjárt a magyar költészet megszületése idején nagy viták folytak” [2]. A nagy vitákról írja Gáldi László: „(Kölcsey ...Csokonaiban a köznép nyelvéhez való ragaszkodást hibáztatja. Csokonai verseiből — folytatja Gáldi — könnyű idézni „köznyelvi” s emellett távolról sem prózai részleteket.” [3]

A nép nyelvéhez való ragaszkodás valójában Csokonai költői alkatának lényegéhez tartozik. Erről értekezik több helyen Szilágyi Ferenc is [4], aki Csokonai nyelvének alapos ismerője, de erről győznek meg vizsgálatom eredményei is.

Mielőtt azonban részletesen vizsgálódnánk, emlékeznünk kell Tolnai Vilmos megállapítására: „A szólások (természetesen a közmondások is) nagyobb részükben eredetileg a népnyelvek, vagy azon belül egy szűkebb társadalmi, szakmai csoportnak sajátos kifejezései közé tartoznak” [5]. Mai ismereteink birtokában igaz is az, hogy „jelentés-fejlődés folytán közkeletűekké válván bejutottak a köznyelvi stílusokba, onnan pedig mint a szemléltetésnek, élénkítésnek, a reális ábrázolásnak, továbbá stílusfestésnek nélkülözhetetlen eszközei bekerültek az irodalmi nyelv különféle stílusnemeibe, legfőképpen a szépirodalmi stílusba” [6]. Csokonai szókincsét vizsgálva éppen annak vagyunk tanúi, hogy a nyelvjárások hogyan gazdagítják az irodalmi nyelvet.

Számba véve a Csokonai szólások és közmondások felhasználási arányát az egyes műfajokban s a különböző témájú művekben arra a kérdésre kereshetünk választ, hogy milyen körülmények között tartotta megfelelőnek a fraezológiai egy-
ségek alkalmazását, milyen gondolat kifejezésére s milyen hatás elérése érdekében.

* A dolgozatban előforduló Csokonai idézetek ugyanebből a kötetből valók.

A műfaj szerepe a szólások és közmondások felhasználásában

Csokonai sokoldalú költő, rövid életpályája alatt korának minden jellemző és divatos műfaját végigpróbálta, s mindegyikben jelentőset alkotott.

Szólást, közmondást minden műfajú műben találunk, drámában, lírában, epikai művekben szám szerint a következő arányban:

	Szólások	Közmondások
Dráma	184	14
Líra	130	11
Epika	118	21
Össz.:	432	46

A drámai művekben a szólások számaránya kiugró, a másik két műfajban egyenletesebb; a közmondások megoszlása kiegyensúlyozottabb az egyes műfajokban.

DRÁMA

A vizsgált Csokonai drámák cím szerint a következők:

Tempefői, Gerson du Malheureux, Cultura, Az özvegy Karnyóné s a két szeleburdiak. Az elhagyott Didó. Van közöttük töredék is, fordítás is, az utóbbiakban szó-lás, közmondás csak itt-ott s elvéve fordul elő. Azok a drámák azonban amelyek Csokonai korának társadalmi életével foglalkoznak — akár népi komédiák, akár az élet más területéről vett témát feldolgozó művek — sok szólást tartalmaznak. Nehéz mereven elkülöníteni a műfajtól a témát, hiszen ezeket együtt elemezve kaphatunk csak választ a feltett kérdésekre. Mégis elsősorban a műfajt tartva szem előtt megállapíthatjuk: a drámákban kora társadalmának különböző figurái kelnek életre, s a korabeli magyar nyelvet beszélik. Az élő magyar nyelv bővelkedett ezekben a szókapcsolatokban, képes kifejezésekben. A drámában a párbeszéd fordulatossabb a megjegyzés találóbb, a tréfa kacagtatóbb egy-egy szólással kifejezve.

A TEMPEFŐI-ben a méla, néha finomkodó költő és a verseket kedvelő Rozália áll szemben az őket körülvevő, értetlen, a költészet iránt közönyös világgal. Erre az ellentétre ráirányítja a figyelmet egy-egy találó párbeszéddel, s ezen belül a szereplők szóhasználatában meglevő különbséggel pl. Tempefői és a Másik hajdú beszédének különbségével. Sok szólással él a magyar nemes úr, Fegyverneki is, a költő szándéka ezzel a magyar virtus fenntartásának bemutatása. Szuszmirtól, a cigánytól népmesei szókapcsolatokat hallunk. A költő játékos kedvvel a szókapcsolatokat a beszélő sajátjává teszi, mint ezt az alábbi példák is bizonyítják:

„Iroványi: Én *Ungot Berket feljártam*, és igen sok panasz van felségedre” = ’minden helyet bejártam’ (nép, túlzó) (Tempefői III. 154.)*

* A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1972. 1973-as kiadásában Szólás-szótár Csokonai költői nyelvéből című dolgozatomban valamennyi itt szereplő szólást közöltem jelentésmagyarázattal, stílusminősítéssel.

„Másik hajdú: Ne verekedjen kend, azt mondom, mert *majd bévágom* ő nagyságánál *a kend útját*, hogy hat annyit kap kend.” = ’megakadályozom, hogy önagyságánál célt érjen’ (nép. biz.) (Tempefői III. 229.)

„Másik hajdú: Ni, be *nagy méltóság a kamara cigánya*” = (gúnyos lekicsinylés) (nép. gúny.) (Tempefői III. 226.)

„Másik hajdú: Jöjön kend, kincsem, teremtésem, mert vessek el, *a farka alá hánynak* kendnek, annyit tudok benne” = ’elnáspájolják kendet’ (nép. tréf.) (Tempefői III. 226.)

A „Másik hajdú” ritkán használt szólásai különösen egyénivé, nyelvjárásiassá teszik a beszédet.

„Szuszmir: ...majd *keresztül veret* nagyságos uram *a török fűráson*” = ’majd ellátja a gazda a bajomat’ (nép. tréf.) (Tempefői III. 134.)

S hogy a kép még teljesebb és játékosabb legyen, a választékos Rozália is meg a méla Tempefői is válaszol egy-egy szólással, attól függően, hogy kihez beszélnek.

Rozális mindkét megjegyzése a cigánynak szól.

Rozália: „...én ugyan nem bántalak, de ha hiányosság lesz, tudom *nem búvnék a bőrdbe*” = ’nem irigylem akkor helyzetedet’ (kny. rossz) (Tempefői III. 142.)

Rozália: „Elég már hé! mindjárt haza jönnek — fa nincs vágva — majd *ördögöt fogatnak veled*.” = ’megkapod a magadét’ (nép. tréf.) (Tempefői III. 142).

Tempefői: „...Németségba, hol *annyi* a typographus, *mint a kurta kutya*, ennyi ezer tallért gyűjtöttem szegény létemre...” (Betriegeer szavait idézi) = ’nagyon sok’ (nép. tréf.) (Tempefői III. 190).

„Tempefői: „Ne tréfáldj barátom, míg *szép szerént vagy*, hiszem nagy kívánságod ereszkedett a futásra. *Mi osztó pered van?*„, (elh. nép. tréf.) (Tempefői III. 210).

Tempefői: „Nékem hallják kendtek, a gróf uram, megengedjen magának, ennyit sem parancsol! *Eb ura ő kegyelme*” = ’nekem nem uram, nem törődöm vele, bármit mond.’ (elh. biz.) (Tempefői III. 226).

A GERSON DU MALHEUREUX hőseinek szólásával nyelvünk tréfás fordulatának számtalan lehetőségét csillogtatja a költő.

Tréfás szidás: Antal: „Hej szuszkere csalabink eszküre! hogy *a könyöködön bújjon ki a lelked!* Még most is félek úgy megijesztettek = ’de elvernék úgy, hogy megemlegesd!’ (nép. biz.) Gerson du Malheureux III. 263).

Csodálkodás:

„...rátettük a vasat a lábára, csak *hallgat, mint a fakép Nagyidán.*” = ’oktalanul egyetlen szót sem szól’ (elh. biz.) (Gerson du Malheureux III. 259).

Nyomósítás:

„Gai ...egy volt a legkedvesebb mulattatók közül az udvarnál, akkor mintha egyszerre *más vért öntöttek volna belé*, egy csuda természetűvé lett” = ’egyszerre megváltozott’ (elh. vál.) (Gerson du Malheureux III. 247).

A CULTURA elnémetesedő magyar ura, Szászlaki és annak német inasa nem használ szólást, közmondást, de annál többet a korabeli magyar nemesek, szolgák. Az utóbbiak társalgási nyelvéhez adekvát, bármilyen témáról beszélnek. Pl. A magyar nemes méltatlankodik, hogy nem dolgoznak a béresek:

Tisztes: „...de a dolog *úgy kell* egyiteknnek is, *mint cigánynak a szántás*” = rühelli a munkát mindegyikötök’ (kny. gúny) (Cultura III. 331).

Tisztes: „...ha csak magam köztük nem forgok, egy *keresztül szalmát se tesznek*” = ’semmit sem végeznek el’ (nép. túlzó) (Cultura III. 332.)

Méltatlankodnak, hogy elnémetesedett a magyar nemes:

Pofók: „Óh fájdalom! úgy szólván, megkövetem az urat, ő kegyelme, hát olytén állapotba *olyan mint a korcs agár, sólomnak, bagoly fia* úgy szólván hát ő-kelme talán szégyenl is magyar lenni” = ’olyan csúnya sovány, hogy is lett a magyar némesnek, ilyen németes fia?’ (nép, gúny, tréf.) (Cultura III. 341).

Még a szokásait is megváltoztatta, mert pipa helyett tubákol, pedig:

„...*olyan nagy lesz tőle az óra* (ti. a tubáktól), *mint a sós ugorka*, osztán *verhenyes mint a vérgánya*.” = ’nagy és vörös lesz az orra’ (nép, tréf.) (Cultura III. 357).

A KARNYÓNÉ igazi népi komédia —, s a szólásokból főleg a tréfás stílusárnyalatúakat válogatta ki a vígjáték hősei számára a költő. Éppen itt fordul elő a legtöbb olyan szólás is, amelynek nyomát egyik átnézett gyűjteményben sem találtam. Nem feltételezem mégsem, hogy Csokonai alkotása lenne, inkább szűk körben ismert tájnyelvi helyi változat lehet.

Karnyóné hol örömet, hol bánatát fejezi ki szólással:

„Karnyóné ...*majd kiugrom a bőrcsékéből*, csak csendesen legyünk” = ’na-gyon örülök’ (kny. tréf.) (Karnyóné III. 272.)

„Óh *dugába dült* remények.

Óh legények, oh legények!” = ’ó megghiúsult remények’ (kny, biz.) (Karnyóné III. 308). — énekli Karnyóné.

„Karnyóné: Ehol biz, *úgy maradok, mint a felmagzott saláta közt az ijesztő*, én nem tudom, mit néznek bennem” = ’egyedül, társtalanul maradok’ (nép, tréf.) (Karnyóné III. 295).

Az udvarlók így vélekednek róla:

„Liptlotty: De hát az a szép, az a kedves Karnyóné? *Ott üsse a guta!* Most már *tyúkpásztoromnak sem venném be!*” = ’nem kell nekem semminek (gúny. nép, (Karnyóné III. 287).

„Tipptopp. Hej, de még *rá hülne bőre*, Vigadozzunk!” = ’vigadozzunk addig, míg meg nem hal’ (elh, szép) Karnyóné III. 285).

Tréfás kedvének kifejezésére minden nyelvi fordulatát a szereplők szájába adta, s ezek is hozzásegítik a vígjátékot a mai sikerhez.

Eredeti drámái saját koráról szólnak, a nyelvhasználat sem térhet el ettől azért sem mert ezek egyikét-másikat növendékei számára írta, előadásra szánta a költő. A növendékek szülei Csurgón pedig csak úgy érthették meg az előadást, ha számukra ismert nyelvi fordulatokat használt. A dráma nyelvezetében tehát a feltétlenül perdöntő jellemzési szándékon kívül a közönség igényével is törődnie kellett az írónak.

ÉPIKA

A verses epikát elkülönítve a prózaitól feltűnik, hogy az előbbi javára billen a mérleg a szólás és közmondás használatot illetően. Ez érthető is, hisz a vizsgált verses eposzok a DOROTTYA és a BÉKAEGÉRHARC. Bár Csokonai Előljáróbeszédében cáfolja azt a lehetőséget, hogy kora úri, farsangoló társaságáról szól a DOROTTYA, és azt fejtegeti, hogy kitalált dolog az egész: téma, helyszín, stb., mégis nyelve után ítélve nagyon valóságosnak tűnik, kora magyar társadalmának figurái sorakoznak fel, beszélnek, veszekszenek, mulatoznak. A szólásokat bőven ontja — mintegy 70-et — a Dorottyában. Sok közöttük a tréfás, gúnyos célzatú, de más jellegű is fellelhető. Igen találóak pl. a főhős, Dorottya jellemzésére szánt szólások; egyrészüket róla mondja, másrészüket vele mondatja a költő:

Milyen is Dorottya?

„Megvette a hideg már benne az ikrát,

Vén üszög a madám, *nem vethet már szikrát*” = ’vén már, nem alkalmas a szerelemre’ (elh, gúny) (Dorottya I. 572).

„Vén vagy, *a meghűlt bőrt már hiába nyúzod*” = ’vén vagy, hiába akarod elpalástolni, a sírhoz közelítesz (elh, gúny) (Dorottya I. 577).

„Úgy, hogy ha belottyant ajakit kifejti *a hamut mamunak, a szösz pösznek ejti*” = ’öreg, fogatlan (kny, gúny) (Dorottya I. 558).

„Ékesszólóbb ő, mint akármely *kofa*” = ’többet beszél, karattyol a kofánál is (kny, tréf.) (Dorottya I. 586).

„Ágyba (felszól Ecse egyik szugolyába)

Koporsóba! Úgy is ott áll a féllába” = ’koporsóba kell tenni, úgylis nagyon öreg már’ (nép, gúny) (Dorottya I. 571).

„Úgy *pislog* béhullott szeme két tájéka, *Mint a kocsonyába fagyott varasbéka*” = ’nagyon csúnyán pislog (nép, tréf.) (Dorottya I. 558).

„Most is a legényért mindjárt kardra kelne,

Csak vén *oldalához dörgölő fát lelne*” = ’csak akadna legény, aki elvinné’ (nép, gúny) (Dorottya I. 558).

S hogyan beszél Dorottya?

„Miért juttattatok hatvan esztendőre

Ha *szert* nem *tehetek egy rossz főköltőre*” = ’ha férjhez nem mehetek bárkihez’ (nép, tréf.) (Dorottya I. 575).

„Vagy azt megmutatom, hogy idős létemre,

Erővel is ifjat *kerítek kezemre*” = ’megfogok egy ifjat, akihez feleségül megyek (kny, biz.) (Dorottya I. 577).

„Asztalt, companiát, táncot széjjelbontok. Földig *legázolom* őket *a nyelvemmel*,” = ’pletykával semmisítem meg őket! (elh. túlzó) (Dorottya I. 577).

A BEKAEGÉRHARC paródia, az eposz istenei úgy cselekszenek és úgy beszélnek, mint egy földi halandó, vaskosságukon nevet az olvasó, s ennek nem kis mértékben egy-egy találó szólás a forrása.

„Jupiter is a csatára,

Ráütvén a pap tyúkjára,

Jelt ad a kémény mellől” = ’egyet szellentve ad jelt’ (elh, szép) (Békaegérharc I. 24).

A csata dicső kőseiről is hasonlóan ír a költő:

„Major de Szü megpillantván

A Bürbő *harmincadját*:

A tó felé elillantván,

Oda hagyá századját.” = ’meglátta, hogy Bürbő nagy bajban van’ (nép, tréf.) (Békaegérharc I. 26).

(„Ebek harmincadja” helyett „Bürbő harmincadja” = konkretizálja a birtokost az adott körülményekhez.)

A prózai epikában, értekezésekben, levelekben a szólások, közmondások sajátos rendeltetést kapnak. Elvont, bonyolult elméleti fejtegetés közben egy odaillő szólás igen érthetővé, világossá tehet egy gondolatot, képszerűségével többet mond bármilyen körülírásnál. Fontos megemlítenünk, hogy elsősorban a gondolat természetes, egyszerű, közérthető kifejezése lehetett a költő szándéka, nem valamilyen stilisztikai cél vezette.

„...nem az idegen nyelvet a miénkre, hanem a miénket akarták amannak *kap-tájára szorítani*.” = a másik nyelv mintájára akarták a magyar nyelvet megváltoztatni (kny, rossz) (Jegyzések és értekezések az Anakreoni dalokra I. 198):

„E volt az oka, hogy én itt olyan *polcra nem mehettem*, amilyenre, ha akartam volna.” = nem juthattam tisztséghez, ranghoz (elh, szép) (Csokonai búcsúzó beszéde II. 591).

„Ez egyik se vers, ilyet az *abc-hez érő tyúk is tudna kárálni*.” = ’ilyen verset az is tudna írni, aki egyáltalán nem ért a versíráshoz (kny, gúny) (A magyar verscsinálásról közönségesen II. 529).

A közmondások alkalmasak arra, hogy egy fontos gondolatot általánosítson, summázzon velük a költő, pl.:

„A derékségig felmehet az ember tanulás, olvasás és fáradhatatlan munkásság által is, elméjét bővebbé, szebbé, magasabbá teheti iparkodásával: de herosi nagyságot ilyen mesterséggel senki sem szerezhet magának, és ha valahol, itt igaz az a régi magyar mondás, hogy: *terem az ember*.” (elh. vál) (Az epepeáról közönségesen II. 550).

(Terem az ember=sok az ember, sok közte a hitvány is.)

„Unitas nec multiplicat, nec dividit: amaz *cifra* zérus, *egy cifra is semmi, száz cifra is csak semmi* = se nem oszt, se nem szoroz. A semmi semmit sem ér, ha sok van is belőle (elh. tréf) (Csokonai búcsúzó beszéde II. 593).

A közmondások szám szerinti előfordulása az epika prózai művekben a legtöbb: 21. Ezt magyarázhatjuk azzal, hogy olyan igazságot hordoz, amelyet alkalmasnak tart a költő egy elmondott eset összefoglaló általánosítására.

LÍRA

Nem kevés a szólás, közmondás e műfajcsoportban sem. A költemény jellegétől függ, hogy milyen szólás illeszthető bele. A lírai műfajon belül is az elmélkedő jellegű versek szólásai mások, mint a népdalszerű verseké vagy a purgómaké. Csokonai sok alkalmi költeményt írt névnapokra, egy-egy ünnepre, ezek főleg tréfás stílusú szólásokban bővelkednek.

A lírai versekben különösen ki kell emelnünk a téma jelentőségét. A másik két műfajban a természetes társalgási szokásnak megfelelően adódik a szólások alkalmazása. Nem így a lírai költeményekben, ahol a ritmusra, rímre szótagszámba is ügyelni kell. Külön műhelygond ez még akkor is, ha ritmusos, rímelő szólásokat választ, hisz ezt kötött szövegbe kell beillesztenie, s úgy variálnia, hogy az olvasó felismerje. Pl.:

„No eljöttél valahára

Gyászos tél a föld nyakára” = nyomasztó jelenlétével kellemetlenkedik a tél. (kny, tényk) (Az esztendő négy szakasza II. 23.)

A nyakára jár vkinek = ’minduntalan zaklatja’. A szólás ismeretlen részét kiegészítette: — *vki > föld* — s megkereste a megfelelő rímelő szót is — *valahára — nyakára*. —

Vagy:

„A nagy világ a többiekkel

Fel se vész és füstbe hagy,

S néz rád megvető szemekkel,

Nem csuda, poéta vagy” = nem segít, bajban hagy, semmibe vesz (nép, vál) (Csokonai verses válasza Vályi Klárához II. 139).

A „füstbe hagy” nem szerepel az átnézett gyűjteményekben, valószínűleg régi és ritkán használt szólás lehet.

Helyi szólás a következő tréfás hangvételi is:

„De hogy praedicatiovná ne válják a sok betű

S a táncosok talpát soká ne szántsa a vak tetű

Kezdjünk hozzá a munkához, töltsön ki-ki üveget..., = igyunk és táncoljunk! (nép. tréf) (Krisztina napra II. 375).

Többszörös műgondot igényel tehát a szólások lírai szövegbe illesztése, bármilyen természetesen hat is az olvasó számára.

A téma szerepe a szólások és közmondások használatában

Alig akad olyan szempontú irodalmi elemzés, amelyben ne kerülne elő ismételt a téma. Igen fontos találkozási pont ez, mert segít eldönteni, hogy a gazdag szólás-, közmondáskészletből melyeket válogatja ki a költő.

Csokonai témáit számba véve a következőképpen csoportosíthatjuk azokat; Kora társasélete, népélet, személyes dolgok, szerelem, alkalmi téma, tudomány, elmélkedő jellegű írások.

Vizsgáljuk meg a jelzett témákon belül a szólásokat, közmondásokat.

KORA TÁRSASÉLETE

Minden író, költő a saját korához kötődik, s bármilyen műfajú műveket elemzünk, azokban visszatérő motívum a kor, amelyben az író él. Csokonai szólásainak a többsége (legtöbbje) ilyen témájú műveiben fordul elő.

A dologtalan, fennhéjázó nemest jellemzi a következőképpen:

„*Páva módon* fénylő baglyok, kik módiból,

Éjszakát csináltak a nap óráiból.” = kevély fajankók’ (elh, gúny) (A nyár I. 63).

Ugyanezzel a szólással kora magyar társadalmáról is véleményt mond:

„Itt minálunk a világ hivalkodik, *mint egy kevély páva* az ő cifraságaiban.” = ’itt nálunk semmit érő dolgokra büszkék, kevélyek’ (kny, vál) (Tempefői III. 146).

Ha a magyar nemes nem igyekszik a külföldi szokásokhoz igazodni „*Szó alatt van*” = ’rossz a híre’.

„Tipptopp: Mert ott már mostan minden órában új köntösbe kell öltözni, ha az ember magát *szóba kevertetni nem akarja*” = ha nem akarja, hogy rossz híre legyen (nép, biz) (Karnyóiné III. 277).

Kora társadalmi körülményeihez igazította feltételezhetően a következő szólást is:

„*Nagy híre van, mint a Tatár járásnak*” [7]

Csokonai művében:

„Felháborodva *zúgának, Mint a József halálának híre a magyarok*” = nagy zúgás támadt (elh, tréf) (Békaegérharc I. 17).

Az is meglehet, hogy nincs összefüggés a két szólás között, az utóbbit esetleg Csokonai alkotta vagy — ismerve kora történelmi körülményeit — aktuális szólásként használták, aztán nem maradt meg a nyelvben. A gyűjteményekben nem akad tam nyomára kivéve a fenti utalást.

Az olvasással, művelődéssel időt töltő kisasszonyt így figyelmeztetik:

„...olyannal töltöd az idődet, a mi mondván, *egy fél pénzt sem ér*” = ’haszontalanságokkal, semmit érő dolgokkal töltöd az idődet (nép, túlzó) (Tempefői III. 125.)

NÉPÉLET

A népies helyzetdalszerű költeményekben, a népies komédiákban előforduló szólások a témának megfelelően kevésbé választékosak, inkább tréfás hangulatúak,

„...mivel az által hosszasan *legeltethetem repeső szereimeit az én tárgyamon*” = hosszabban gyönyörködhetem benne (vál. tréf) (Karnyóiné III. 28).

Egyszerre választékos és tréfás stílushatású ez az udvarlási mód: „legelteti a szemét” tréfás, népies; a „repeső” és az „én tárgyamon” választékos.

Antalt, Tamádi úr fűtőjét így dicsérik:

„Osztán hát Antal mit vétett?... Ő ugyan nem igen *rúgja a hámfát*” = ő ugyan nem sokat számít, nem tér el a rendtől (nép, tréf) (Gerson du Malheureux III. 239).

Találó szólással válaszol azoknak, akik azzal vádolják, hogy sok bort iszik:

„Alább írt sem jár a *nyakamra* ám senki:

Ki tart adósának, *ki húz a gyepré ki?*” = lássuk, ki méri össze velem az erejét? (nép, tréf) (A bor ital mellett II. 370).

Népi jókívánság is elhangzik a Dorottyában:

„*Adjon Isten sok pénzt, bort, búzát, pecsenyét*” = minden jót kívánunk (nép, biz) (Dorottya I. 562).

A nép babonás, vallásos hiedelmével kapcsolatos szólásokat is fölleljük egy-egy párbeszédben, versben.

„...ha pöröl a felesége, azzal (ti. a pipafüsttel) *elűzi* magától, *mint az ördögöt a tömjénnel*” = írózatot keltve elűzi”) (nép, tréf) (Cultura III. 358).

„...meglát, tehenet fejet, *S a garabonciás diáknak önként fog adni tejet*” = szívesen fogadja, és olyannak, amilyen (nép, tréf) (Lócsere II. 266.)

E versben ábrándjairól vall a költő, arról, hogy bár „garabonciás diáknak” tartják, kedvesen fogadják majd, ha a „Pegaz”-on megjelenik.

SZEMÉLYES ÜGYEK

Külön témacsoportot alkothatnak a költő személyes ügyei, küzdelmei, szerelmei barátsága, ezekben az írásokban is találunk mintegy 73 szólást.

Egyik személyes hangú levelében egészségi állapotáról így ír:

„...mindent amit előmbe ír (ti az orvos) végbeviszek, és ha akkor sem érzem osztán semmi foganatját, életem *nyakába vetem a gyeplőt*” = nem irányítom az életem: lesz, ami lesz! (nép, vál) (Obernyik Józsefhez II. 805). :

A halál foglalkoztatja egy másik költeményben is, választékos hangulatú szó-lással fejezi ki megállapítását.

„*Utolsó óráját* senki sem tudhatja,

Hogy mikor hal meg, meg sem gondolhatja” = senki nem tudhatja, mikor hal meg (ír, vál. szép) (Szüntelen közel van a halál II. 3).

Az „utolsó óra” = ’halál’ jelentésben sok gyűjteményben előforduló régi szólásunk.

Az anyagi gonddal küzdő költő így panaszodik:

„Mit ér az embernek, ha van is reménye.

S azonba üressel tele az erszénye?”

Kimegy ám a főből minden cadentia,

Ha üres erszénnyel ír az ember fia,

S ha még azt sem kérdik, hogy van-e gázsia,

Csak szoruljon öszve a jó bagaria” (Búcsú a magyar Múzsáktól II. 155).

A megnemértést is elpanaszolja, szomorú tapasztalata, hogy:

„*Nincsen szív az emberekbe*”

Hadd öntsem ki hát vaskebletekbe

Szívem bús panaszait” = könyörtelenek az emberek (ír, vál) (A tihanyi echóhoz I. 525).

Az asszonyi nemről így vélekedik:

„Mindennek adom tudtára,

Hogy az asszony gonosz pára.

Olyan, mint a teknőbe kiöntött víz,

Melynek állandóságához soha se bízz.” = ’megbízhatatlan, ingatag jellemű’ (nép, szép) (Közhírré-bocsajtás II. 148).

A búcsúzó szerelmes fájdalmát szólással vallja meg:

„*A lelkem is sírt belőlem,*

Mikor búcsút veve tőlem” = ’bánkódtam, keseregtem, amikor elbúcsúzott’ (nép, vál) (Szegény Zsuzsi a táborozáskor I. 433).

Alkalmi verseket is gyakran írt Csokonai, sok közöttük a névnapi köszöntő, házavatásra írt vers. stb,

A borozgatást így dicséri:

„Árpád nem szégyelte *locsolni a torkát*

Mert maga meghívta innya Hubát, Horkát.” = ’Árpád sem szégyellt borozgatni’ (nép, tréf) (A bor ital mellett II. 370).

Tréfásan megénekelte azt is, hogy két falu összeveszett, kié legyen Kis Bálint nevezetű pap.

„Tegnap Csököl és Hedrahely csaknem *üstökbe kapott*.

Egy sem akarván engedni a másiknak a papot” = ’összeverekedett a két falu’ (nép, tréf) (Somogyi kázus II. 246).

TUDOMÁNYOS ÉS ELMÉLKEDŐ JELLEGŰ ÍRÁSOK

A szólások hangulati és gondolati világától távol esnek, mégis megtalálja a módját Csokonai, hogy szólással, közmondással tegye közérthetővé, valóságosabbá a témát. A lélek halhatatlansága című versének igen sok elgondolkodtató sora állandó szókapcsolat.

„Magok az álnokság *halóját hintik el*

S a törvény *kötelét* csúfolva *tépik el*” = ’ravaszul becsapják a gyanútlan embereket’ (ír, vál) (A lélek halhatatlansága I. 344).

„Még ez mind elmúlnék; de nagyobb kínunkra

Rá van az eszmélés vetve a nyakunkra” = ’teher a tudat az ember számára’ (vál) (A lélek halhatatlansága I. 347).

Értekező prózai írásaiban, bármilyen témáról ír, használ szólást, közmondást.

„...de oly foganatos eszköz van a kezünkbe, (ti. a magyar nyelv), hogyha azzal élni kezdünk, esztendőök alatt is óriási *lépéseket tehetünk utánok*” = ’sokat fejlődhetünk, (kny, vál) (A magyar nyelv feléledése II. 580).

Annak eldöntésére is közmondást kínál, hogy megfelelő-e a Kleist fordítás, jól illesztette-e a német gondolatokat a magyar nyelvhez.

„...sokszor inkább tettem hozzá, s a verset pótoltam... amit észre vehetnek azok a kik a német munkát esmérni szerencsések, s ítéletet tehetnek róla, ha nem *abaposztót eresztettem-e a berlini bársonyba?*” = ’észre veheti az olvasó, ha sekélyesebb stílusú a fordítás, mint a német eredeti’ (vál) (Előljáróbeszéd Kleist: Tavasz című művéhez I. 626).

Elvontabb témának ilyen jellegű előadására van még nála elég példa.

A felsorolt témák sorrendje megfelel a szólások előfordulási arányának is, illetve kora társaséletéről s a népeletről írt műveiben található a legtöbb szólás. A közmondások inkább prózai, értekező írásaiban fordulnak elő zömmel, mint ezt már előzőleg említettem

Összegezve a feltett kérdésekre válaszképpen a következőket állapíthatjuk meg:

Csokonai bőven használ szólásokat és közmondásokat bármilyen műfajú és témájú műről van szó, s ezt úgy értékeljük Csokonai korát figyelembe véve, hogy a beszélt nyelv is gazdag volt szólásokban és közmondásokban. Az előfordulási

arány azonban különbözik egyes műfajokon és témákon belül, s ebből arra következtethetünk, hogy a költő tudatosan hangulatteremtő eszköznek is tekintette ezeket a frazeológiai egységeket. Ezt bizonyítja, hogy a műfajok közül a dráma, a témák közül pedig kora társasélete, népélet, személyes ügyek javára billen a mérleg az említett szókapcsolatok használatát illetően.

A stilisztikai tudatosság mellett szól, hogy az egyes szereplők közvetlen és közvetett jellemzése legtöbbször igen találó, tréfás stílushatású, ritkán használt szókapcsolatokkal történik.

Mindettől függetlenül Csokonai korában a műfaj és téma nem olyan differenciáló hatású a szólások és közmondások használatában mint pl. egy XX. századi reprezentáns költő életművében lenne. A nyelv rétegződésével ugyanis a szókapcsolatok főleg bizonyos nyelvi rétegek jellemzői lesznek (tájnyelv, köznyelv), másokban viszont alig fordulnak elő (szaktudományok, szakmák nyelve.) Jobban függ tehát ma a választott témától és műfajtól, hogy milyen elemeket használ a nyelv szókészletéből a költő, mint ahogy ez Csokonai korában függött tőle.

IRODALOM

- [1] HARSÁNYI—GULYÁS, Csokonai Vitéz Mihály összes művei. 1922. Bp.
- [2] SZILÁGYI FERENC, Csokonai költői szókincséről. IrNyDolg Bp. 1960. 67.
- [3] GÁLDI LÁSZLÓ, Vers és nyelv. RefNy. Bp. 1955. 507.
- [4] SZILÁGYI FERENC, Csokonai költői szókincséről. Pais-Eml. Bp. 1956. 544.
SZILÁGYI FERENC, Csokonai költői szókincséről. IrNyDolg Bp. 1960. 67.
SZILÁGYI FERENC, Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. NyTudÉrt 82. 13.
- [5] TOLNAI VILMOS, A szólásokról. MNyTK. 12. sz. 54.
- [6] FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, Stíl. 63.
- [7] KRESZNERICS FERENC, Válogatott Közmondások, melyeket Egybe szedni kezdett 1791. esztendőitől fogva MTA kt. M. Nyelvtud. 4. 12. 129.

DIE ROLLE DER GATTUNG UND DES THEMAS IMGEBRAUCH VON REDENSARTEN UND SPRICHWÖRTERN BEI CSOKONAI

Emma Rozgonyi—Molnár

Csokonai macht in seinen Schriften — ungeachtet der Gattung und des Themas des Werkes — ausgiebig von Redensarten und Sprichwörtern Gebrauch und dies werten wir — in Anbetracht der Epoche Csokonai's — so, dass damals auch die gesprochene, die Umgangssprache reich an Redewendungen und Sprichwörtern war. Das Vorkommensverhältnis unterscheidet sich allerdings innerhalb mancher Gattungen und Themen, was darauf schliessen lässt, dass der Dichter diese phraseologischen Einheiten auch bewusst als stimmungschaffendes Mittel betrachtet. Dies beweist der Umstand, dass die Waagschale betreffs des Gebrauchs der erwähnten Wortverbindungen von den Gattungen zugunsten des Dramas und von den Themen zugunsten des Gesellschaftslebens seiner Zeit, des Volkslebens und persönlicher Angelegenheiten ausschlägt.

Für die stilistische Bewusstheit spricht, dass die Charakterisierung der einzelnen Akteure unmittelbar und mittelbar meistens anhand treffender, scherzhaft wirkender, selten gebrauchter Wortverbindungen geschieht.

Unabhängig davon sind in der Zeit Csokonai's Dichtungsgattung und Thema im Gebrauch der Redewendungen und Sprichwörter nicht von so differenzierender Wirkung, wie sie z. B. im Lebenswerk eines repräsentanten Dichters des XX. Jahrhunderts wären. Mit der Schichtung der Sprache werden nämlich diese Wortverbindungen hauptsächlich zu Charakteristika gewisser Sprachschichten (Dialekt, Umgangssprache), um in anderen kaum vorzukommen (Fachwissenschaften, Berufssprachen). Es hängt heute also mehr von dem gewählten Thema und der Dichtungsart ab, welcher Elemente des Wortschatzes der Sprache sich der Dichter bedient, als es zu Zeiten Csokonai's der Fall war.

РОЛЬ ЖАНРА И ТЕМЫ В УПОТРЕБЛЕНИИ ПОГОВОРК И ПОСЛОВИЦ ЧОКОНАИ В СВОЕЙ ПОЭЗИИ

Розгонинэ Эмма Молнар

Чоконаи в своих произведениях любого жанра использовал много поговорок и пословиц и на любую тему, и это мы оцениваем таким образом, принимая во внимание время Чоконаи, ведь и разговорная речь была богата поговорками и пословицами. Однако, пропорция частности различается в рамках отдельных жанров и тем, и поэтому мы можем сделать вывод, что поэт сознательно считает эти фразеологические единицы и средствами создания настроения. Это доказывает, что из жанров драма, а из тем общественная жизнь, жизнь народа, личные проблемы его времени, получают больший вес по сравнению с употреблением упомянутых словосочетаний.

Говорит о стилистической сознательности, что непосредственная и опосредственная характеристика отдельных образов в большинстве случаев происходит при помощи метких юмористических и редко употребляемых словосочетаний.

Несмотря на это, в эпоху Чоконаи жанр и тема не имеют такое дифференцированное влияние в употреблении поговорок и пословиц как например было в творчестве репрезентативного поэта XX. века. Слоением языка эти словосочетания становятся характерными главным образом на определённые слои языка (диалект, разговорный язык), а в других еще находятся (специальные науки, язык профессиональный). Значит, в наши дни больше зависит от темы и жанра, что какие элементы употребляет из запаса слов поэт, чем это зависело от них во время Чоконаи.